

Podobieństwa w autorskich systemach transliteracji tekstów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Wprowadzenie optymalnych rozwiązań w przyjętym standaryzowanym systemie transliteracji rękopiśmiennych tekstów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z alfabetu arabskiego na alfabet łaciński wymaga ponownego przeanalizowania sporządzonego na potrzeby warsztatów w Ciechocinku zestawienia systemów autorskich (I. Radziszewska, *Przegląd autorskich systemów transliteracji i transkrypcji. Uwagi do zestawienia tabelarycznego*, http://www.tefsir.umk.pl/pliki/artukul_radziszewska.pdf [20.01.2014]).

Na podstawie zestawienia systemów transliteracji widać różnice w zastosowanych przez poszczególnych autorów rozwiązaniach, wskazane we wspomnianym artykule. Równie istotne są podobieństwa między nimi, ponieważ mogą być one wskazówką dla tworzonego przez Zespół Projektowy uniwersalnego, standaryzowanego systemu transliteracji.

Przy omówieniu podobieństw w autorskich rozwiązaniach wykorzystane będzie to samo tabelaryczne zestawienie, a ponieważ na obecnym etapie prac chodzi o transliterację, zostanie ono ograniczone do rozwiązań zastosowanych właśnie w systemie transliteracji. Z porównania wykluczyć należy również ISO 233, jako normę transliteracji znaków arabskich na znaki alfabetu łacińskiego, która pozwala na oddanie tekstu arabskiego, zapisanego właściwym dla tego języka alfabetem, za pomocą znaków łacińskich. Konwersja ISO zakłada zamianę pojedynczego znaku na jego odpowiednik łaciński, z zaznaczeniem cech głoski arabskiej zapisanej danym znakiem. W tekstach Tatarów WKL sytuacja jest zgoła odmienna. Tu teksty w językach słowiańskich, polskim i/lub białoruskim, zapisano za pomocą znaków graficznych obcych tym językom. Tatarzy, tworząc taki zapis, dostosowywali znaki arabskie do dźwięków mowy słowiańskiej, częściowo je modyfikując. Aby odwrócić ten proces, musimy stworzyć system transliteracyjny uwzględniający wymowę słowiańską, nie arabską. Transliteracja, mimo że odwzorowuje zapis, a nie wymowę, nie powinna być zupełnie oderwana od systemu fonetycznego języka, którego dotyczy. Sugerowanie się normą ISO może zafałszowywać odczyt tekstu, co widać na przykładzie kilku znaków. Litera *ḍād* chociażby, w transliteracji według normy ISO, zapisywana jest jako *d* z kropką pod literą (*d* - *d* emfaticzne), co odpowiada wymowie arabskiej - głoska wymawiana jest podobnie jak polskie [d] (Lewicka, http://www.tefsir.umk.pl/pliki/artyku__-lewicka.2.pdf [20.01.2014]), ale

wymowa zbliżona jest również do głoski [z] i właśnie jako z jest ten znak transliterowany przez większość autorów. W polskim alfabecie fonetycznym [d] to głoska twarda, przedniojęzykowo-dziąsłowa, zwarto-wybuchowa, dźwięczna, ustna (Nagórko 1996: 61), która nie jest tożsama z przedniojęzykowo-zębowym [z]; w białoruskim alfabecie fonetycznym z kolei wspomniane oznaczenie nie występuje. Andrzej Drozd (1994: 81) odnotowuje co prawda użycie *dād* jako odpowiednika [d] w tekstach z końca XIX wieku i proponuje opcjonalny zapis głoski jako *d*. Skoro jednak, jak pisze autor, było to rozwiązanie wyjątkowe, lepsze od wprowadzania różnych znaków do transliteracji byłoby omówienie konkretnych przykładów niestandardowego użycia grafemów w uwagach i komentarzach.

Pierwszym krokiem w niniejszym omówieniu będzie wyekscerpowanie rozwiązań stosowanych dotychczas przez autorów niezależnie, które jednak są identyczne (przy uwzględnieniu łacińskich odpowiedników znaków cyrylickich) i które można przejąć jako sprawdzone:

Tabela 1. Zbieżne rozwiązania transliteracyjne w autorskich systemach transliteracji.

Grafemy arabskie, tureckie, perskie, nowo utworzone	Odpowiednik transliteracyjny
ب	b
د	d
ر	r
ش	š
ع	‘
ف	f
ل	l
م	m
ن	n
ي	j
ه	ĥ
ء	,
پ	p
چ	č
ژ	ž
ص	c

W przypadku powyższych liter i głosek, które opisują, wartość fonetyczna znaków nie została zmieniona, mimo zastosowania ich dla różnych języków, stąd również zgodność

z normą ISO (poza $yā'$, które w ISO jest transliterowane jako y , natomiast litera c , jako grafem oryginalny, w ISO nie występuje). Wariant transliteracyjny litery *ta marbuta* (س = ð) ujęty jest w kluczu transliteracyjnym jednego badacza, A. Drozda, i tę propozycję, jako jedyną, również można uznać za najlepszą.

Kolejnym krokiem jest wskazanie rozwiązań, które są podobne lub/i które stosowane są w większości opracowań autorskich. Oto rozwiązania dominujące w transliteracji w poszczególnych systemach autorskich oraz spełniające założenia procesu transliteracji (zamiana: znak za znak):

Tabela 2. Rozwiązania dominujące w autorskich systemach transliteracji.

Grafemy arabskie, tureckie, perskie, nowo utworzone	Odpowiednik transliteracyjny
ا	'
ت	t'
ث	ś
ج	ǧ
ح	x
خ	ḫ
ذ	ẓ
ز	ẓ
س	š
ص	s
ض	z
ط	t
ظ	ẓ
غ	g
ق	k
ك	k'
ه	h
و	w
اَئِ	ñ
پ	ʒ

W przypadku litery ه, h jako odpowiednik transliteracyjny jest rozwiązaniem dominującym, ponieważ większość autorów transliteruje znaki arabskie na alfabet łaciński. Natomiast w alfabecie cyrylicy w języku białoruskim litera з, widoczna w pracach A. K. Antowicza, G. Miškinienė oraz W. I. Nesterowicza, nie oddaje dźwięku [g], lecz [ɣ]

(np. *yorad*, *ɣrom*), które jest dźwięcznym odpowiednikiem [x] (Czekman, Smułkowa 1988: 117). Przy założeniu, że teksty tatarskich rękopisów będą transliterowane na łacinkę, za odpowiednik litery *o* w transliteracji należałoby przyjąć *h*, które odpowiadałoby fonetyce polskiej, oraz w pewnym stopniu białoruskiej.

Przy parze liter *ḍād* (ظ)/(ض) *zā'* w autorskich systemach transliteracji w obu przypadkach przeważa ilościowo zapis jako *z*. W przypadku *zā'* drugim, biorąc pod uwagę frekwencję, rozwiązaniem jest *ẓ*. Użycie diakrytu w postaci kropki pod literą może być rozwiązaniem różnicującym w transliteracji litery oddającej tę samą głoskę. Wyjątkowo można się tu odnieść do normy ISO, która proponuje taki sam znak.

Przy nowo utworzonym znaku *ḍ*, oddającym *dz/ðz*, po wyeliminowaniu dwuznaków, które w transliteracji są nie do zaakceptowania, ponieważ łamią zasadę zamiany: znak za znak, pozostają dwa rozwiązania, z których dominuje *ḍ*. Przyjęcie tego rozwiązania powinno jednak konsekwentnie pociągnąć za sobą przyjęcie znaku *ḥ* dla litery *ح*.

We wspomnianej już wyżej sytuacji, kiedy ten sam fonem oznaczany był w rękopisach tatarskich różnymi literami, czyli w oryginalnym tekście zastosowano różne rozwiązania graficzne do zapisu tej samej głoski, musi to być odnotowane w transliteracji. Oto głoski oznaczane różnymi literami:

Tabela 3. Głoski zapisywane za pomocą różnych znaków graficznych.

ح	x
خ	x̣
ذ	ž
ز	ẓ̌
ظ	ẓ
ض	z
ژ	ẓ̌
ڈ	ẓ̌, ẓ̣̌, ẓ̣̣̌

Znaki te stosowane są wymiennie lub występowanie ich w tekstach jest zróżnicowane czasowo (dzięki czemu można określić m.in. wiek rękopisu). Kopiści modyfikowali litery, wprowadzali nowe rozwiązania, choć nie zawsze konsekwentnie ich przestrzegali. Na przykładzie zapisu głoski [ž] widać, że nie wszyscy autorzy wyróżniają stopień nachylenia, położenie grafemu na lub pod linią pisma, jako cechę różnicującą fonem w zapisie. Wynika to zapewne z faktu, że niekiedy niewprawne pismo kopisty może dawać jedynie złudzenie

różnic w zapisie, subiektywny odczyt wpływa wtedy na interpretację notacji. Sposób zapisu w transliteracji jest w tym przypadku przeniesieniem kształtu zapisu, grafii arabskiej – użytego znaku diakrytycznego (kropka nad lub pod literą), stopnia nachylenia litery – na zapis transliteracyjny. Jest to jedno z rozwiązań, które wprowadza niezbędne rozróżnienia znaków, choć stosowane dotychczas rozwiązania autorskie nie są jednolite.

Sposoby oznaczania poszczególnych głosek można przeanalizować, porównując głoski będące w opozycji fonologicznej. Opozycja emfaticzna - nieemfaticzna w języku arabskim ma odpowiadać w tekstach tatarskich opozycji twarda - miękka (zmiękczone) w języku polskim, w języku białoruskim: niepalatalna - palatalna (Drozd, Dziekan, Majda 2000: 23). Głoski emfaticzne w transliteracji arabskiej zapisywane są jako litera z kropką pod nią (d, t, z), nieemfaticzne natomiast bez diakrytów. Spółgłoski miękkie w języku polskim (ś, ź, ć, ź, ń) i palatalne w białoruskim oznaczane są kreską nad literą (x̣, ỵ, ɲ) lub apostrofem za literą (k', g', x'), tak, jak i spółgłoski zmiękczone/palatalizowane (p', b', m', f', v'), pre- i postpalatalne w języku białoruskim - podwójnym apostrofem za literą (s'', z'', c'', ʒ'', n''; k'', g''), twarde i niepalatalne z kolei nie są opisane dodatkowymi diakrytami. Już w sposobie oznaczania głosek widać, że użyte w językach arabskim a: polskim i białoruskim rozwiązania dla zaznaczenia wspomnianych opozycji głosek krzyżują się – diakrytami oznaczane są przeciwstawne cechy.

Tekst polski lub/i białoruski, mimo, że zapisany obcym alfabetem związany jest jednak z wymową języka polskiego i/lub białoruskiego, stąd sposób zapisu w transliteracji powinien odnosić się także do alfabetów fonetycznych tychże języków. I tak na przykładzie pary znaków ت i ط, widać, że głoska [t] transliterowana jest najczęściej jako t' – t. W pracach niektórych autorów (A. Drozd, M. Tarełko) pojawia się kropka pod literą przy wariancie twardym fonemu. Opozycyjny dźwięk, jeżeli przyjmujemy wcześniejsze założenia analizowania głosek na zasadzie opozycji emfaticzna – nieemfaticzna / twarda - miękka, zapisywany jest w tych opracowaniach bez dodatkowych znaków diakrytycznych. Przy zastosowaniu takiego systemu uzyskujemy tylko informację, że w tekście użyty został znak arabski wskazujący na głoskę emfaticzną. W języku polskim kropka oznacza wariant dźwiękowy głoski, brak znaku miękkości przy drugim wariancie zapisu tej głoski nie wskazuje na jej miękkość, czyli klucz transliteracyjny daje nam wiedzę o właściwościach wymowy arabskiej, natomiast nie wiemy nic o wymowie w języku źródłowym tekstu, którym nie jest język arabski. Przejrzystszą formę transliteracji uzyskamy więc pozostając przy oznaczeniach głosek typowych dla języków słowiańskich. Kolejnym przykładem na poparcie tej tezy może

być inna para liter: ك i ق, oddająca głoski tworzące opozycję miękka – twarda, którą warto wskazać w transliteracji i transkrypcji tekstu, natomiast nie tworzą one, biorąc pod uwagę cechy głosek arabskich, opozycji nieemfatyczna-emfatyczna.

Dlatego, mimo że transliteracja nie jest transkrypcją, warto odnieść się do alfabetów fonetycznych języków, np. arabskiego i polskiego, aby porównać charakterystykę wspomnianych głosek. Magdalena Lewicka w artykule nt. *System arabskiej notacji i transliteracji* (http://www.tefsir.umk.pl/pliki/artyku__-lewicka.2.pdf [20.01.2014]) podaje następujące odpowiedniki transliteracyjne głosek oraz ich opis fonologiczny:

t - spółgłoska przedniojęzykowo-zębowa, zwarto-wybuchowa, bezdźwięczna, wymawiana jak polskie „t”;

t̤ - spółgłoska dźwięczna, zwarto-wybuchowa, bezdźwięczna, wymawiana podobnie jak polskie „t”, ale z naciskiem (emfazą);

k - spółgłoska tylnojęzykowa, zwarto-wybuchowa, bezdźwięczna, wymawiana jak polskie „k”;

q - spółgłoska języczkowa, zwarto-wybuchowa, bezdźwięczna, wymawiana podobnie jak polskie „k”, ale głębiej, na języczku (zakończenie podniebienia miękkiego).

Według tzw. transkrypcji słowiańskiej, te same głoski opisywane są następująco (Nagórko 1996: 61-64):

t – spółgłoska twarda, przedniojęzykowo-zębowa, zwarto-wybuchowa, bezdźwięczna, ustna;

[t̤] – twarda, przedniojęzykowo-dziąsłowa, zwarto-wybuchowa, bezdźwięczna, ustna;

k – spółgłoska twarda, tylnojęzykowo-welarna, zwarto-wybuchowa, bezdźwięczna, ustna;

q – brak.

Wynika stąd, że kropka pod literą, w alfabecie oddającym w zapisie dźwięki języka polskiego, oznacza wariant dźwięczny spółgłoski, a *t* oraz *[t̤]* nie są głoskami opozycyjnymi i na pewno nie tworzą opozycji: miękka – twarda.

Czy ww. znaki rzeczywiście oddają głoski będące w opozycji fonetycznej, można sprawdzić również na podstawie konkretnego tekstu, np. przygotowanej do tej pory w ramach Projektu transliteracji, w moim przypadku sury 36 z Tefsiru londyńskiego. Oto przykłady

użycia liter ت i ط (transliteracja według systemu wypracowanego podczas warsztatów w Ciechocinku (15-17.04.2013), zmodyfikowanego podczas warsztatów w Sokółce (7-9.10.2013); przyjęte na warsztatach oznaczenia to odpowiednio: *t - ṭ*):

- *pretū, timže, tū, 'ummetuw, witūčiliṣmi, 'ūtū* (wszystkie przykłady z transliterowanej sury 36);
- *swentūbliwuṣci, jeṣṭeṣ, pūṣṭrāṣenā, plāṭū, ṭū* (wybrane przykłady, jako że *ṭ* dominuje).

Oraz ك i ق (k - ḳ):

- *ādāmske, newulniki, wṣiṭkiḥ, pūrūndki, ṭilkū* (wybrane przykłady);
- *ḳlāmṣṭwā, rekli, ḳlāmliwih, menḳe, ṭilkū* (wybrane przykłady).

Już na kilku przykładach widać, że zapis stosowany przez kopistów nie jest konsekwentny – ten sam leksem może być zapisany różnie (*tū a: ṭū, ṭilkū a: ṭilkū*). Jednocześnie, choć nie zawsze, ك będzie oznaczało [k] miękkie (ten sam przykład: *ṭilkū*), a ق głoskę twardą (nomen omen: *menḳe*), większość przykładów w przypadku ق i ك wskazuje jednak na użycie tych znaków dla głosek tworzących opozycję twarda - miękka, natomiast zastosowanie liter ت i ط w surze 36 Tefsiru londyńskiego na taką opozycję nie wskazuje.

W alfabecie arabskim, przystosowanym do zapisu tekstów słowiańskich, nie ma znaków oddających np. *ć,ń*, z kolei *dź i dz* oddawane jest za pomocą tego samego znaku, a niektóre głoski oznaczane są kilkoma znakami, tak jak w przypadku *s* i jej miękkich wariantów. Najbardziej zróżnicowane rozwiązania, z których ciężko wybrać dominujący zapis, zastosowano w przypadku litery پ, która praktycznie w każdym opracowaniu autorskim jest inaczej transliterowana. Powtarza się jedynie zapis jako: *ṣ* i *ṣ̣*. Z zestawienia systemów wynika ponadto, że dwa znaki graficzne mogą być transliterowane identycznie. Np. litera ك została uwzględniona tylko przez A. Drozda. Jeżeli potraktować ją jako allograf ك, mogłaby być transliterowana identycznie, choć nie byłoby to zgodne z założeniami transliteracji.

Kolejne problemy należy rozwiązać przy oznaczaniu samogłosek. Uwzględniając dotychczasowe ustalenia Zespołu, należy pominąć warianty liter wynikające z różnicowania w zapisie oryginalnym stopnia nachylenia *fathy, kasry* itp. Na sokólskich warsztatach uznano również, że zbędne jest oznaczanie *alifa* w nagłosie, stąd z zestawienia można wyłączyć również wszelkie warianty połączeń z *alifem*. Podobnie należy postąpić z wariantami zapisu mnożonymi poprzez ukazanie znaków w kombinacjach np. z *ajnem*, co zasygnalizowane

zostało w artykule komentującym autorskie systemy transliteracji (http://www.tefsir.umk.pl/pliki/artukul_radziszewska.pdf [20.01.2014]).

W poniższej tabeli, ilustrującej sposoby transliteracji samogłosek, uwzględniona została różnorodność zapisów, wynikająca z położenia *fathy i kasry* względem litery, jednak każdy z wariantów zapisu głoski ma jeden odpowiednik transliteracyjny:

Tabela 4. Transliteracja samogłosek.

Grafemy arabskie, tureckie, perskie, nowo utworzone	Odpowiednik transliteracyjny
آ	ā
أ	a
اَ	
اِ	
اِ	
اِ	
اِ	
اِ	
اِي	ā
اِي	
اِي	
اِي	
اِي	
اِي	
اِي	
اِي	
اِي	
اِي	
اِي	e
اِي	
اِي	
اِي	ī
اِي	
اِي	
اِي	
اِي	
اِي	
اِي	
اِي	
اِي	
اِي	
و	o

◌ْ	u
◌ُ	ū

Powyższa tabela nie uwzględnia typowych dla języka polskiego nosówek, które pojawiają się w tekstach tatarskich, jednak oddawane są poprzez grupę znaków, z których każdy ma swój odpowiednik transliteracyjny.

Na podstawie powyższych założeń, propozycja standaryzowanego systemu transliteracji wyglądałaby następująco:

Tabela 5. Propozycja standaryzowanego systemu transliteracji tekstów tatarskich uwzględniająca podobieństwa systemów autorskich.

Grafemy arabskie, tureckie, perskie, nowo utworzone	Odpowiednik transliteracyjny	Grafemy arabskie, tureckie, perskie, nowo utworzone	Odpowiednik transliteracyjny	
spółgłoski		samogłoski		
ا	ʾ	آ	ã	
ب	b	أ	a	
ت	tʼ	اْ		
ث	ś	اْ		
ج	ğ	اْ		
ح	x	اْ		
خ	x̣	ا		
د	d	اِ		ā
ذ	ž	اِ		
ر	r	اِ		
ز	ž	اِ		
س	š	اِ		
پ	ṣ̌	اِ		
ش	š	اِ		
ص	s	اِ		
ض	z	اْ	e	
ط	t	اِ	i	
ظ	ẓ	اِ		

ع	‘	يِ	ī
غ	g	يِ	
ف	f	يِ	
ق	k	يِ	
ك	ḱ	يِ	
ل	l	يِ	
م	m	يِ	
ن	n	يِ	
ه	h	وَ	o
و	w	ُ	u
ي	j	ُ	ū
ة	ġ		
ء	’		
ب	p		
چ	č		
ژ	ž		
ڭ	ñ		
ڭ	ñ		
پ	ʒ		
ص	c		

Rozwiązania zawarte w powyższym zestawieniu można porównać z tabelą ilustrującą ostatnie ustalenia warsztatowe Zespołu Projektowego:

Tabela 6. Ustalenia warsztatowe, Sokółka 7-9. 10. 2013

SPÓLGŁOSKI		SPÓLGŁOSKI	
Grafemy arabskie	transliteracja	Grafemy tureckie i perskie	transliteracja
ب	b	پ	p
ت	t	چ	č
ث	s	ژ	ž
ج	č	ڭ	ñ
ح	h	ك	g
خ	ħ	Nowo utworzone grafemy	transliteracja
د	d	پ	ʒ

ذ	z	چ	c
ر	r	SAMOGŁOSKI	
ز	z	Grafemy arabskie	transliteracja
س	s	آ	ā
پ	ś	أ	
ش	š	آ	
ص	š	أ	
ض	ž	أ	
ط	ṭ	ی	à
ظ	ẓ	ي	
ع	‘	و	e (a - w tekście orientalnym)
غ	ġ	و	i
ف	f	ي	ī (ji - na początku wyrazu i po samogłosce)
ق	ḳ	و	u
ك	k	و	ū
ل	l	و	o
م	m		
ن	n		
ه	h		
و	w		
ي	j		
ة	ĭ		
ء	’		

Przyjęty system transliteracji wymaga wprowadzenia pewnych zmian, wyeliminowania błędów, jak również wprowadzenia usprawnień technicznych, ale przede wszystkim zmiany wyjściowego założenia, czyli zastosowania w transliteracji znaków zgodnych z alfabetem fonetycznym typowym dla języków słowiańskich, a nie języka arabskiego.

Bibliografia:

Czekman W., Smułkowa E., 1988, *Fonetyka i fonologia języka białoruskiego z elementami fonetyki i fonologii ogólnej*, Warszawa: PWN.

Dalewska-Greń H., 1997, *Języki słowiańskie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Drozd A., 1994, *Zastosowanie pisma arabskiego do zapisu tekstów polskich. (Zarys historyczny)*, [w:] *Plenas Arabum domos*, red. M. M. Dziekan, Warszawa: Instytut Orientalistyczny UW, s. 75-93.

Lewicka M., *System arabskiej notacji i transliteracji*, online:

http://www.tefsir.umk.pl/pliki/artyku__-lewicka.2.pdf [20.01.2014].

Nagórko A., 1996, *Zarys gramatyki polskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Radziszewska I., *Przegląd autorskich systemów transliteracji i transkrypcji. Uwagi do zestawienia tabelarycznego*, online: http://www.tefsir.umk.pl/pliki/artukul_radziszewska.pdf [20.01.2014].